

Bəllidir ki, insanlar arasında ünsiyyət dil vasitəsilə həyata keçirilir və verbal (sözlə, nitqlə) ünsiyyət adlanır. Verbal ünsiyyət – informasiya mübadiləsi və nitq vasitələrinin köməyi ilə insanlar arasında emosional qarşılıqlı təsir prosesidir. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, eyni zamanda, təfəkkürün ifadə vasitəsidir. Bununla belə, ünsiyyətin qeyri- verbal vasitələri də mövcuddur. Bunların içərisində təbəssüm, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri və s. mühüm yer tutur. Bu vasitələr həm ayrılıqda, həm də verbal ünsiyyətlə birgə kommunikasiya prosesində iştirak edir. Ünsiyyətin belə vasitələri ekspressiv-mimik vasitələr adlanır.

Nitqin köməyi ilə ünsiyyət isə mülahizə, sual, cavab, replika və s. kimi vasitələrlə həyata keçirilir. “Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, bu dili bilmək ən mühüm şərt olmalıdır. Deməli, dil əslində nitq fəaliyyətindən, daha konkret desək, nitq aktından ibarətdir... Dil və nitq məsələsi dilçilikdə yeni məsələ deyil. Dil və nitqi bir-birindən fərqləndirməyin zəruriliyi üçün dilçilər çoxlu səbəblər olduğunu göstərirlər” (1, 70).

Nitq psixologiya elminin də tədqiqat obyektı sayılır. Nitqin psixolo- giyası–psixologiyada ünsiyyət məsələsini öyrənən istiqamətdir. Onun predmetini insan psixikasının vacib tərəflərindən olan söz, dil, nitqə yiyələnmə qabiliyyəti təşkil edir. Bu sahənin yaranmasından indiyə qədər onun predmeti həmişə diskussiya obyektı olmuşdur. Çünki burada psixologiyadan başqa, dilçilik də əsas qüvvələrdən biridir. İnsanın nitq bacarığının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi zamanı alimlər dil və nitqi bir-biri ilə sıx əlaqələndirirlər. “Nitqin psixologiyası” və “dilin psixologiyası” anlayışları V.Humboldt, V.Vundt və b. əsərlərində bir-birinə sinonim kimi götürülür.

Lakin XX əsrin əvvəllərində F.de Sössür “dil” və “nitq” anlayışlarını fərqləndirdi: “Bizim fikrimizcə, dil anlayışı nitq fəaliyyəti anlayışı ilə uyğun gəlmir; dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin doğrudur ki, ən əsas hissəsidir (2, 65). O hesab edirdi ki, nitq psixikanın keçici vəziyyətlərində meydana gəlir və psixologiyanın obyektidir. Sössür dili solumun formalaşdırdığı ictimai hadisə kimi səciyyələndirirdi. Bu nöqtəyə nəzər bir çox peşəkar psixoloqun mövqeyinə, həm də aparılan araşdırmaların xarakterinə güclü təsir göstərdi. Dilçilik tarixində dəfələrlə psixoloji yönümlü istiqamətlər meydana çıxmış və bir çox alimlər nitq-dil qabiliyyətinin təbiəti və mahiyyəti haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin bu fikir ayrılıqları uzun sürmədi. Məsələ burasındadır ki, dil və nitq öz fəaliyyətində çox sıx bağlıdır – insan yalnız dilin əsasında danışır. Belə bir tezis də irəli sürülür ki, dil ətrafda danışan insanlardan, yəni sosial yolla mənimsənilir, bundan sonra isə o, hər danışan subyektə məxsus olur, bununla da onun psixikasının bir hissəsinə çevrilir. Nitqi süni surətdə dildən ayrı tədqiq etmək əsassızdır.

Psixologiyada nitq mövzusu bir çox başqa mövzularla sıx bağlıdır: şəxsiyyət, təfəkkür, emosiyalar, hafizə. Nitq elə psixi hadisədir ki, insanda onun subyektiv intensional vəziyyətlərinin obyektiv ifadəsi kimi meydana çıxır. Nitq prosesi təkə bioloji deyil, eyni zamanda, psixoloji amil olub insanı xarakterizə edir. Başqa sözlə, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik.

Bəs bu gün dil və nitqin öyrənilməsində psixologiya və dilçiliyin qarşılıqlı münasibəti özünü necə göstərir? Dil və nitqin əlaqəsi ideyası “psixolinqvistika” termininin özündə aydın şəkildə əks olunub. “Psixolinqvistika (psycholinguistics) – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsi. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənən dilçilik sahəsidir” (3, s. 18). Psixolinqvistika 1953-cü ildə psixoloqların, dilçilərin və digər mütəxəssislərin birgə səyi nəticəsində meydana çıxıb. O, psixologiya və dilçiliyin müddəalarını birləşdirərək dil və nitqin təbiətini və işlənməsini öyrənir.

Dilin psixoloji problemlərinə dair tədqiqatların yaranmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ – psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi rəsmən yaradılmasının elan olunduğu tarixə qədərki dövr, yəni 1950-ci illərə qədərki dövrdür; ikinci mərhələ – Amerikada, Qərbi və Şərqi Avropada (əsasən Rusiyada), Yaxın və Uzaq Şərqdə (əsasən Yaponiya və Çində) psixolinqvistik tədqiqatların əsas nəzəri bazasının yaradıldığı dövr, yəni 1950-1970-ci illərdir; üçüncü mərhələ – konkret istiqamətlər üzrə psixolinqvistik tədqiqatların aparıldığı son illər, yəni 1980-ci illər və daha sonrakı dövrdür (4, 29).

Psixologiya verbal qabiliyyətin mahiyyətini öyrənərək dilçinin əlindəki linqvistik faktların sistemli təsvirinə ehtiyac duyur. Məsələn, uşaq dilinin səs cəhətinin necə formalaşmasını öyrənən psixoloq, az da olsa, fonologiyanın məlumatlarına əsaslanmalıdır, burada o, səs vahidləri necə aşkar edilir, yaranma yerinə münasibətdə necə təsvir olunur, fonem cütlükləri necə təsbit edilir, müxtəlif dillərdə hansı fonoloji fərqlər var və s. suallara cavab tapa bilər. Analoji olaraq, əgər psixoloq uşaq dilində qrammatikanın formalaşmasını öyrənersə, onda cümlə quruluşu, sözün morfoloji tərkibi, söz sinifləri, qrammatik kateqoriyalar haqqında məlumatları bilmək onun üçün çox vacibdir.

⁵³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

⁵⁴ baş müəllim Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

Aydın olur ki, dilçilik psixolinqvistik tədqiqatlar üçün geniş üfqlər açır, dil və nitq fenomenlərinin təsvirinə dair faktlar təqdim edir.

Digər tərəfdən, psixoloji məlumatlar sosial istiqamətlənmə baxımından dilçilik nəzəriyyəsi üçün də faydalıdır. Psixologiyada dil və nitq hadisələri insan həyatındakı təbii və sosial qanunauyğunluqlar kontekstində nəzərdən keçirilir, dil-nitq təzahürlərinin beyin mexanizmləri nəzərə alınır. Bununla da psixoloqun öz tədqiqatında aldığı nəticələr dilçinin dünyagörüşünü xeyli genişləndirə bilər. Bütövlükdə psixoloji və linqvistik məlumatların birləşməsinə dil və nitqin tədqiqinə sistemli yanaşma forması kimi nəzərdən keçirmək olar. Psixologiya üçün belə yanaşmanın əhəmiyyətini B.F.Lomov (5) dəfələrlə qeyd etmişdir.

Eqosentrik nitqin xarakterinin müşahidəsi daxili nitqin əsas xarakteristikalarının aşkar edilməsinə imkan verir. Adətən, daxili nitqdə fikir olduqca ümumiləşmiş şəkildə ifadə edilir: daxili nitqin sintaksisi və onun fonetik cəhəti ixtisar olunur. Bu zaman mübtədə və onunla əlaqədar sözlər düşür, predikatlar qalır. Daxili nitqin strukturu tam predikativdir. Onun semantik tərəfi daha əhəmiyyətlidir. Sözlər mənə ilə yüklənir. Söz mənalarının idiomatikliyi, yalnız danışana aydın olması buradan irəli gəlir. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anlarda daxili nitq olduqca müfəssəl xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və pıçılı ilə, hətta hündürdən ifadə olunan nitqə çevrilə bilər. Bu isə fikir obyektlərinin daha dəqiq təhlilinə və özünün fikri fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan yaradır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzimləyir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və bir növ, xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir. Daxili nitqin kodu subyektivdir, o, uşağın ümumi psixi inkişafı ilə birlikdə formalaşır (8).

Nitq ontogenezinin tədqiqi son dövrdə geniş miqyas alıb. Uşağın nitq qabiliyyətinin müxtəlif tərəflərinin formalaşmasının yaş və fərdi normalarını müəyyən etmək, müxtəlif tipli dillərin uşaqlar tərəfindən qavranılması haqqında məlumatlar nəzərdən keçirilir, mövcud pozuntuların formaları aşkar edilir. Bətdaxili inkişafın patologiyasına malik və ya doğuş zamanı travma alan uşaqların ontogenezinin gedişində müxtəlif xarakterli nitq pozuntuları aşkar olunur. Nitq pozuntularının əsas forması inkişafdakı müxtəlif dərəcəli ləngimələrdir.

Pozuntular nitq mexanizminin istənilən halqasında baş verə bilər: tələffüz, qavrama, mənə. Geniş yayılmış tələffüz defekti kəkələmədir. Bəzən onun ağır formaları olur və kəkələyən insana əzab verir, bütün həyatında iz qoyur. Daha yüngül defektlər ayrı-ayrı səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzündəki nöqsanlar formasında təzahür edir. Nitqin tələffüz defektləri əksər hallarda korreksiya olunur, lakin çox vaxt insandan mütəxəssisin – psixoloqun, loqopedin rəhbərliyi altında gərgin iş tələb edir. Nitq mexanizminin mənə halqasının pozuntuları, adətən, beyinin nitq zonalarının zədələnməsi nəticəsində olur, bu da müxtəlif səbəbli beyin travmaları – beyin qan dövranının pozulması, mexaniki təsirlərin nəticəsində baş verir. Meydana gələn tam və ya qismən nitq itirilməsi afaziya adlanır. Onun müxtəlif formaları mövcuddur: motor – insan sözlərin tələffüzündə çətinlik çəkir; sensor – insan şifahi nitqi və ya yazılmış sözləri başa düşmür; sintaktik – xəstə sözləri birləşdirə uzlaşdırma bilmir və ya ifadələri anlamır; amnestik – predmetlərin adlandırılmasında çətinliklər; qlobal – müxtəlif formaların birləşməsindən ibarətdir. Nitq patologiyaları müxtəlif profilli mütəxəssislərin – həkimlərin, pedaqoqların, psixoloqların köməyini tələb edir. Psixoloji interpretasiyanın mümkün olduğu nitq məhsulu formalarından biri nitqdə baş verən səhvlər, dil materialının spontan transformasiyalarıdır. Bu fenomenlərə hələ XIX əsrdə psixoloqlar maraq göstərmişlər.

Alman alimləri R.Meringer və K.Mayer nitq səhvlərinin böyük kolleksiyasını topladı və nəşr etmiş, onları yaradan səbəblər əsasında səhvləri təsnif etmişlər. Vaxtilə V.Vundt belə materialı insan şüuruna daxil olmaq məqsədilə istifadə etmişdir. Z.Freyd isə onların arxasında gizli motivlər durduğunu düşünürdü. Hazırda nitq səhvləri materialının fəal öyrənilməsi psixolinqvistika məcrasında davam etdirilir. Məqsəd budur ki, cümlə tərtibi prosesinin gedişi haqqında, nitqin yaranmasını və qavranmasını təmin edən mürəkkəb koqnitiv sistemin fəaliyyəti barədə əsaslı təsəvvür yaransın.

Nəzərdən keçirilən səhvlərin ən populyar tipi – spunerizmlərdir. “Spunerizm – təsadüfi səhv və ya qəsdən edilmiş söz oyunudur ki, bu zaman cümlədə iki yaxın sözün ilk hissələri, hecaları və ya ayrı-ayrı səsləri/hərfləri yerini dəyişir” (9). Bu, ingilis filosofu Uilyam Spunerin adından əmələ gəlmiş termdir. O, geniş yayılmış nitq səhvlərinin müəllifi kimi məşhurdur. Spunerizmlər nitq vahidlərinin ardıcıl sırasının qeyri-ixtiyari pozulmasından ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, səhvlər müxtəlif səviyyəli verbal elementlərin: səslər, hecalar, sözlər, ifadələrin yerdəyişməsi nəticəsində yaranır, məsələn: sözün düzü – düzün sözü (böyüklərdə), iki dənə - iki nədə (uşaqlarda). “Dəfələrlə müəyyən edilmişdir ki, dilə tam yiyələnən uşaq birdən körpə rolunda özünü rahat hiss edir, kiçik bacı və qardaşlarının dilinə və ən çox da öz xatirələrinə əsaslanaraq yenə hıqqanmağa, duruxa-duruxa danışmağa çalışır. Bu uşaq instikti böyüklərin həyatında özünü müxtəlif dərəcədə göstərir ki, bunu da psixi təhlillər xüsusi olaraq qeyd edir” (10, 7).

Uşaqlarda nitq funksiyalarının inkişafı mühüm məsələlərdən biridir. Uşaq hər hansı işi təklikdə görərkən belə, öz-özünə danışır. Bu nitq sonralar sosiallaşmaya yönələrək başqaları üçün nitqə çevrilir. Uşağın eqosentrik nitqi psixoloji funksiyalarına və özünün xarici quruluşuna görə daxili nitqi özündə əks etdirir. 7 yaşa yaxın dövrdə eqosentrik nitqin əsasında daxili nitqi formalaşması baş verir. Lakin hətta böyük yaşda daxili nitqdən xarici nitqə keçid bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur.

Nitq sahəsi insan yaradıcılığı üçün geniş meydan açır. Dil-nitq mexanizminin psixoloji tədqiqi üçün zəngin materialı uşaqların söz yaradıcılığı təqdim edir. Bu terminlə uşaqların qeyri-ixtiyari yaratdığı və istifadə etdiyi sözlər

bildirilir. Söz yaradıcılığı normal inkişaf edən 2-7 yaşlı uşaqların təxminən 80 faizində müşahidə olunur. Bu, müxtəlif dillərin materialında özünü göstərir. Yaradılan sözlər (neologizmlər) müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq neologizmləri onun beyninin gizli söz strukturlarında baş verən mühüm prosesləri əks etdirir. Söz strukturları ümumi, təkrarlanan elementlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, nəticədə psixofizioloji vahidlərin analizi baş verir, sözlərin kökü və şəkilçisi kimi hissələr yaranır. Bu elementlər materialında körpənin beynində onun şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq nəhəng sistemin əsası qoyulur ki, bu da sonralar dilin qrammatikasını təşkil edəcək. Həmin elementlərin meydana çıxması onlardan yeni sözlərin yaradılması prosesi üçün yeni imkan yaradır ki, bu da uşaq sözyaradıcılığında özünü göstərir. Uşaq sözyaradıcılığı vasitəsilə bu mərhələdə nitq inkişafının mühüm amili meydana çıxır: kənardan qavranılan nitq materialına münasibətdə daxili spontan fəallıq. Bu aktivlik, əsasən, uşaq beyninin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Göstərilən faktor eqosentrik nitq hadisəsində də müşahidə olunur.

Uşaq nitqinin inkişafının əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, formasına görə ətrafdakı insanların danışdığı dilin qavranılması kimi baş verir. Ancaq öz daxili mexanizmlərinə görə dilin qavranılması prosesi inkişaf edən uşaq psixikasında özünəməxsus şəkildə gedir. Bəzən “dil daşıyıcısı olan uşaq öz dil modelini dəyişdirir və çox vaxt öz yanlışlarında təkid edir və nitqini düzəltmək üçün hər bir cəhdə qarşı müqavimət göstərir” (10, 6). Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanlışlar ağır nəticələrə gətirib çıxarar və belə hallarda ətrafdakıların dilinə, bütövlükdə mövcud dilə uyğunlaşma prosesi pozula bilər. Uşaq sözyaradıcılığının tədqiqi neologizmlərin yaranmasının ümumi qaydalarını müəyyən etməyə və uşaqlarda dilin formalaşmasının daxili mexanizmlərinə nüfuz etməyə imkan verir. Belə neologizmlər iki yolla meydana çıxır: qavranılmış söz materialının morfelem elementlərə spontan üzvlənməsi və üzvlənmiş materialın sonradan birləşməsi. Məlumdur ki, nitqin normal inkişafı təkcə təqlid və imitasiya yolu ilə deyil, həm də verbal materialın daxili emalı vasitəsilə gedir. Bu da dilin tez qavranılmasını təmin edir.

Nitqi dərk etmək üçün sözlər qavranılmalıdır. “Nitqi qəbul etmək üçün, bir tərəfdən, səsləri təhlil-tərkib etmək, onları fərqləndirmək lazımdır.

Bu, nitqin qavranılmasıdır. Digər tərəfdən isə sözləri məna cəhətdən təhlil və tərkib etmək zəruridir. Bu da nitqin anlaşılmasıdır” (11, 362). Nitqin qavranılması dərk etmə zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizdə onun hansı funksiyamı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, qavrama məqsədindən asılıdır. Nitqin qavranılması və anlaşılmasına insanın istifadə etdiyi dili nə dərəcədə mənimsəməsi də təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
2. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU, 2003, 408 s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Psixolinqvistika>
4. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
5. Ломов Б. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1999, 350 с.
6. Выготский Л. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1996, 416 с.
7. http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=ananjev_psihologia-i-problemv_1996
8. Жинкин Н. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982, 160
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
10. Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. Баку: Maarif, 1993, 96 с.
11. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Dərslük. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.

Açar sözlər: nitq, dil, ünsiyyət, psixolinqvistika, ontogenez, nitqin qavranılması, nitq pozuntuları, afaziya, uşaq dili
Ключевые слова: речь, язык, общение, психолингвистика, онтогенез, восприятие речи, расстройства речи, афазия, детский язык

Key words: speech, language, communication, psycholinguistics, ontogenesis, speech perception, speech disorders, aphasia, children's language

Механизмы развития речи

Резюме

Речевая связь осуществляется в соответствии с законами конкретного языка. Люди не только передать свои мысли друг с другом посредством речи, процесса коммуникации речи, а также формируются их мышление. Речь идет не только лингвистики, психологии это наука объекта исследования. Существует определенная область общения по психологии обучения, психологии, называется речью. Психолингвистическая исследование открывает широкие горизонты для лингвистики, языка и речи, чтобы представить факты на изображениях явлений. Привычки, сформированные в детстве на основе речевых и языковых навыков. Детская речь имеет особое значение для развития обогащения словарного запаса.

Мысли о понятиях языка и речи дается в статье, как объект психологии, типы речи упоминаются особенности, психолингвистика вопросы, которые рассматриваются на нарушения языкового и речевого развития детей у детей, особенности динамики.

Mechanisms of development of speech

Summary

Speech communication is carried out in accordance with the laws of a particular language. Through speech, people communicate not only their thoughts, but also their thinking in the process of speaking. Speech is not only a linguistic one, but also a subject of research in psychology. There is a specific area in psychology that explores the